

ESKI O‘ZBEK YOZUVIDAGI QO‘LYOZMA ASARLARNING MANBAVIY AHAMIYATI

Muhabbat Samandarovna Hamidova
mukhabbatsamandarovna@gmail.com
O‘zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqola eski o‘zbek yozuvida yaratilgan tarixiy asarlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Ushbu tarixiy manbalar Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va adabiyotini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Maqolada mazkur yozma yodgorliklarning turlari va janr jihatdan xilma-xilligi, mazmun-mohiyati hamda manbaviy ahamiyati ochib berilgan. Shu bilan birga, tarixiy manbalarni tasniflash va tavsiflash masalalari, ularning tuzilishi va mazmuniy xususiyatlariga alohida e’tibor qaratilgan. Unda, shuningdek, tarixiy asarlarni manbashunoslik va lingvistik tahlil usullari yordamida o‘rganish yo‘llari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: eski o‘zbek yozuvi, chig‘atoy tili, turkiy tillar, qo‘lyozma asarlar, tarixiy manbalar, lingvistik tahlil, manbashunoslik, tasniflash, tavsiflash, ilmiy tadqiqot usullari

SOURCE VALUE OF MANUSCRIPT WORKS IN OLD UZBEK SCRIPT

Mukhabbat Samandarovna Khamidova
mukhabbatsamandarovna@gmail.com
National University of Uzbekistan

Abstract: The present study examines historical works written in Old Uzbek script, which constitute essential primary sources for the history, culture, and literature of medieval Central Asia. The article highlights the typological and genre diversity of these manuscripts, emphasizing their structural and semantic characteristics as well as their value as historical sources. Particular attention is given to the issues of classification and description of these texts, along with an assessment of their role within the broader framework of source studies. Furthermore, the study employs both source-critical and linguistic approaches, enabling a deeper understanding of the ideological-thematic content and the linguistic specificities of the works.

Keywords: Old Uzbek script, Chagatai language, Turkic languages, manuscript heritage, historical sources, linguistic analysis, source criticism, classification, description, research methodology

KIRISH

Turkiy xalqlarning boy madaniy merosi va davlatchilik an'analari tarixiy manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Shular orasida eski o'zbek yozuvida (chig'atoy tilida) yaratilgan asarlar va turkiy tillardagi yozma yodgorliklar alohida ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati va davlatchilik an'analarini o'rganishda o'rta asrlarda yaratilgan qo'lyozma asarlar manbaviy asos hisoblanadi. Ular mahalliy xalqlarning o'rta asrlardagi ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy taraqqiyoti va ma'naviy merosini tadqiq etishda beqiyos ahamiyatga ega. Maqolada eski o'zbek yozuvidagi yozma manbalarning turlari, mazmun-mohiyati, janr xususiyatlari, manbashunoslik hamda lingvistik tahlili berilib, ularning tarixiy ahamiyati yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkiy tillardagi, xususan, eski o'zbek tili o'rta asrlarda vujudga kelgan bir qator davlatlar: Qoraxoniylar (XI), Xorazmshohlar (XII-XIII asr boshlari), Chig'atoy ulusi (XIII asr boshlari-XIV birinchi yarmi), Temuriylar saltanati (XIV asr ikkinchi yarmi-XV asrlar), O'rta Osiyo xonliklari: Buxoro (avval Buxoro xonligi XVI-XVIII birinchi yarmi, keyinchalik Buxoro amirligi (XVIII ikkinchi yarmi-XX asr boshlari)), Xiva va Qo'qon xonliklari (XVI-XIX asr oxiri), Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (1920-1924 yy.), Xorazm Xalq sovet Respublikasi (1920-1923 yy.), Turkiston ASSR (1920-1924 yy.) hududlarida asosiy yozma va adabiy til sifatida xizmat qilgan. Ushbu tilda yaratilgan asarlar arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida bitilgan bo'lib, ular tarixiy voqealar, siyosiy jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy va savdo-madaniy munosabatlarni o'zida mujassam etgan. Eski o'zbek tili va yozuvidagi qo'lyozma manbalar sirasiga nafaqat adabiy asarlar, balki davlat boshqaruviga oid ilmiy asarlar hamda idoraviy-rasmiy hujjatlar ham kiradi. Ular milliy davlatchilik tarixi katta ahamiyatga ega bo'lib, asrlar davomida Markaziy Osiyo hududlarida hukmronlik qilgan sulolalar tarixini yoritishda manbaviy asos bo'lib xizmat qiladi.

Turkiy tillardagi, xususan, eski o'zbek yozuvidagi qo'lyozma manbalar janriy jihatdan, shartli ravishda quyidagicha tasniflanadi:

- adabiy manbalar: dostonlar, rivoyatlar, nasriy asrlar;
- tarixiy asarlar: solnoma, tazkira, safarnoma, sayohatnoma va boshqalar;
- rasmiy-idoraviy hujjatlar: farmon, yorliq, vaqfnoma, hisob daftarlari;
- yordamchi manbalar: epigrafik, numizmatik va kartografik yozuvlar, lug'at va sharhlar.

Bu turdagi manbalar Markaziy Osiyo xalqlari siyosiy tarixi, etnografiyasi, iqtisodiy hayoti va madaniy merosi haqida boy ma'lumot beradi. Turkiy xalqlar davlatchiligi tarqqiyotiga doir ko'plab tarixiy faktlarni aniqlashtirishga xizmat qilgan yozma yodgorliklar sirasiga qo'yidagilarni kiritish mumkin:

- Urxun-Yenisey bitiklari (VI-VIII asrda yashab o'tgan turkiy qabilalar tili, xususan, Turk xoqonligi tarixi moddiy-ma'naviy madaniyati to'g'risida);
- Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari (XI asrda yashab o'tgan turkiy xalqlar tarixi, tili, adabiyoti, madaniy aloqalari xususida);
- Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'at it-turk» asari (XI-XII asrlarda Markaziy Osiyo hududlarida istiqomat qilgan turkiy xalqlar tarixi, tillari, og'zaki ijodi adabiyoti, turmush tarzi, urf-odat va tarixiy an'analar haqida);
- Ahmad Yugnakining «Hibat ul-haqoyiq» asari (XII asrlarda Movarounnahr hududlari, xususan, Farg'ona vodiysida istiqomat qilgan mahalliy xalqlar tarixi, diniy qarashlari, Qur'on va hadis sharhlari, mahalliy xalqlar milliy qadriyatlari va tarixiy an'analarini yoritishga bag'ishlangan);
- Nosiriddin ibn Burxoniddin Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asari XIII-XIV asrlarda Movarounnahr hududlari, xususan, Xorazm vohasida istiqomat qilgan turkiy xalqlar tarixi, tili, shariyat ahkomlari, diniy qarashlari, avliyo va anbiyolar to'g'risidagi rivoyatlari, ibratli hikoyatlari, turkiy xalqlar o'rf-odat va qadriyatlari to'g'risidagi qissalari bilan mashhur);
- Alisher Navoiyning adabiy va tarixiy asarlari to'plami, xususan, «Mahbub ul-qulub», «Majolis un-nafois», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Tarixi anbiyo va hukamo», «Tarixi mulki ajam» va boshqalar (XV-XVI asrlarda Xuroson tarixiy geografiyasi, mahalliy xalqlar tarixi, moddiy-ma'naviy madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xo'jaligi va etnografiyasi haqida);
- Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari (XV-XVI asrlarda Movarounnahr tarixiy geografiyasi, mahalliy xalqlar tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, xo'jaligi va etnografiyasi haqida);
- Muhammad Solihning «Shayboniynoma» asari (shayboniylar sulolasi hukmronligi davridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayot tarixi haqida);
- Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk» va «Shajarai tarokima» asarlari (turkiy xalqlarning nasabi va tarixi haqida);
- Munis va Ogahiyning «Firdavs ul-iqbol» asari (Xiva xonligi tarixi haqida) va boshqalarni kiritib o'tish mumkin.

Shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixiga doir, bir qator rasmiy-idoraviy hujjatlar: farmon, farmoyish, buyruq, amr, yorliq, madrasa va masjidlariga oid vaqfnomalari, yer-suv taqsimotiga oid hisob daftarlari, vasiqalar, vasiyatnomalar, turli xil masalalarni aks ettirgan tarixiy bitiklar, turli mazmundagi bitimlar va boshqa tarixiy hujjatlar majmuidan iborat. Ularning orasida qardosh davlatlar tarixiy chegaralarini ko'rsatib turuvchi xaritalar va solnomalar ham mavjud. Mazkur rasmiy hujjatlar Markaziy Osiyoda hukm surgan bir qator qardosh davlatlarning o'zaro diplomatik aloqalari, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, savdo-madaniy

aloqalari, mahalliy aholi turmush tarzi va etnografiyasi, tarixiy geografiyasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

O'rta asrlarda yaratilgan mazkur tarixiy yodgorliklar: adabiy va tarixiy asarlar bilan ishlashda manbashunoslik tahlili muhim ahamiyatga ega. Qo'lyozma asarlarning manbashunoslik tahlili ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: tashqi va ichki tahlil.

Tashqi tahlilda muallif, asar nomi, yaratilish joyi va sanasi, qo'lyozma xususiyatlari o'rganiladi.

Ichki tahlilda janr, maqsad, xronologiya (hijriy sana, abjad), leksika va uslub, asarlarning mazmun-mohiyati chuqur tahlil qilinadi.

Manbalar bilan ish jarayonida transliteratsiya, tarjima, iqtibos olish va turli nusxalarni qiyosiy o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Chunki ushbu asarlarning hamma nusxasi ham bir davrda yozilmagan, ya'ni keyingi asarlar davomida ko'chirilgan nusxalari hattotlr tomonidan to'ldirilgan yoki qisqartirilgan holda bo'lishi mumkin.

Tarixiy hujjatlar turlari, ya'ni farmon, farmoyish, buyruq, amr, yorliqlar, vaqfnomalar, vasiyatnomalar, vasiqalar, bitimlar, savdo-sotiq hisob daftarlari va boshqa ish yuritish hujjatlari davlat va jamiyat boshqaruvida asosiy ahamiyatga ega yozuvlar hisoblangan. Ularning har biri tegishli shakl va matn uyg'unligiga ega bo'lgan.

Masalan: Farmon va yorliqlarda hukmdor ismlari, asosiy matn va duo formulalari keltirilgan bo'lsa, vaqfnomalarda vaqf obyektlari, daromad va sarf hisob qitoblari berilishi shart bo'lgan qismlari aniq ko'rsatilishi talab etilgan. Savdo-sotiq hisob-kitoblarida ham kirim-chiqim hisoblari asosiy qism hisoblangan. Yer-mulklarga oid daftarlarda esa aholi ro'yxatlari, yer-suv taqsimoti va soliq majburiyatlari qayd etilganini ko'rish mumkin.

Shuningdek, o'rta asrlarda eski o'zbek yozuvida yaratilgan adabiy asarlar ham mahalliy halqlar tili, etnografiyasi, hayot tarzi, xo'jalik mashg'ulotlari, urf-odat va tarixiy an'analari, milliy qadriyatlari, milliy mentaliteti, umuman moddiy va ma'naviy madaniyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni bergani bilan muhim hisoblanadi. Ularni chuqur o'rganish tarixchi, etnograf, manbashunos, tarixshunos, san'atshunos, adabiyotshunos, tilshunos mutaxassis-olimlar oldiga hamon dolzarb hisoblangan masalalardan biri sifatida saqlanib qolmoqda.

TAHLILLAR NATIJASI

Eski o'zbek yozuvidagi qo'lyozma manbalarda quyidagi jihatlar:

- mahalliy xalqlarning davlatchilik va huquqiy munosabatlari aks etgani;
- turkiy xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, urf-odatlari va madaniyati haqida ma'lumot berilgani;

- nafaqat tarixiy balki adabiy asarlarda ham milliy mafkura, axloqiy qadriyatlar va moddiy-ma'naviy meros ifodalangani;

- rasmiy idora hujjatlari orqali esa siyosiy-iqtisodiy munosabatlar, mulkchilik huquqi, yer-suv munosabatlari yoritilgani bilan tarixiy ahamiyatga ega.

Ular yuqorida nomlari sanab o'tilgan mutaxassisliklar bo'yicha amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarida o'rganilishi zarur bo'lgan asosiy birlamchi manba sifatida xizmat qilishi bilan qimmatlidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, eski o'zbek yozuvida yaratilgan tarixiy manbalar Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, moddiy-ma'naviy madaniyati va milliy davlatchilik tarixini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega. Ular asrlar davomida ushbu hududda yashab kelayotgan mahalliy xalqlarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda muhim ilmiy asos hisoblanadi. O'rta asrlarda mahalliy mualliflar tomonidan turkiy tillarda eski o'zbek yozuvida yozilgan tarixiy va baddiy asarlar turkiy xalqlar siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari va madaniy hayoti haqida to'la tasavvur hosil qilish imkonini birishi bilan ham e'tiborga molikdir. Shu boisdan, ularni chuqur o'rganish, ilmiy tahlil etish hamda zamonaviy tadqiqotlar bilan uyg'unlashtirish tarixiy va adabiy manbashunoslik, tilshunoslik, madaniyatshunoslik hamda san'atshunoslik fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. - Тошкент: Фан, 1-17-жилдлар. 1987-2003 йй.
2. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-хақойиқ
3. Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча, 1989.
4. Бурхониддин Рабғузӣй. «Қиссаи Рабғузӣй» - Тошкент: Ёзувчи, 1990.
5. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. I-III-томлар. - Тошкент: Ўзбекистон, 1960-1963 йй.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. - Тошкент: Фан, 1971.
7. Брегель Ю. Е. Источниковедение Средней Азии. - Москва: Наука, 1983.
8. Бобоҳўжаев Ҳ. Манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари. - Тошкент: Фан, 2002.
9. Ходжаев А. Х. Классификация и каталогизация рукописей Востока. - Ташкент: Фан, 1972.
10. Эрматов Ш. Ўзбек манбашунослиги асослари. - Тошкент: Университет, 2010.
11. Давлатова Г. Эски ўзбек тили ёзма ёдгорликлари. - Тошкент: Фан, 2015.
12. Дилаварова З. Эски ўзбек адабий тили ва манбашунослик. - Тошкент: Университет, 2020.

13. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Каталог восточных рукописей. - Тошкент, турли жилдлар.
14. Eckmann J. Chagatay Manual. - Bloomington: Indiana University, 1966.
15. Bodrogligeti A. A Grammar of Chagatay. - Mouton, 1971.